

УДК 94(477):341.231.14:327]:338.481-057.68(71)]”197”

“ВЖИВАЮТЬСЯ НЕОБХІДНІ ЗАХОДИ З ВИЯВЛЕННЯ І ЗАПОБІГАННЯ МОЖЛИВИХ ВОРОЖИХ АКЦІЙ”: КАНАДСЬКІ ТУРИСТИ В ПОЛІ ЗОРУ КДБ (1970-ті роки)

Руслан СІРОМСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн,
вул. Університетська 1, Львів, 79000, Україна

На основі розсекречених матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України простежено діяльність КДБ, спрямовану на здійснення контролю за перебуванням в Українській РСР чужоземних туристів. Спецслужби весь час “вдосконалювали” методику роботи, покликану не допускати антирадянські прояви та запобігати контактам закордонних туристів із українськими дисидентами. Радянська влада намагалася широко використовувати візити чужоземців, намагаючись доносити через них “потрібну” пропагандистську інформацію й формувати позитивний образ республіки та СРСР загалом на міжнародній арені.

Значний відсоток серед туристів із країн Заходу у 1970-х роках становили канадські громадяни українського походження. Зростання кількості заокеанських відвідувачів стало наслідком настання розрядки міжнародної напруженості та поліпшення канадсько-радянських міждержавних відносин. В Українській РСР переміщення канадських туристів жорстко регламентувалося приписами про заборону відвідувати і навіть наближатися до “режимних територій”. Контролеві за чужоземцями сприяла діяльність Всесоюзного акціонерного товариства “Інтурист”, співробітники якого цілковито забезпечували програми перебування громадян інших країн на території республіки. Стосовно закордонних туристів радянські органи держбезпеки застосовували стеження, прослуховування готельних номерів, підсилення своїх агентів, провокації і т.д. Тих канадських громадян, хто порушував правила перебування у Радянському Союзі, спершу попереджали, а згодом могли депортувати. В окремих випадках КДБ створював легендарні групи інакодумців, покликані виявляти “ворожі елементи” та закордонні канали доставки самвидаву й фототехнічних засобів.

Ключові слова: Українська РСР, КДБ, Канада, туристи, “Інтурист”, депортація.

Розвиток сфери туризму в період “холодної війни” відігравав для Радянського Союзу помітну іміджеву та безпекову роль. “Привідкриття” Української РСР для відвідин чужоземними туристами у період хрущовської відлиги створило для Комітету державної безпеки (КДБ) чимало клопотів, пов’язаних із запобіганням можливих “антирадянських дій”. Радянський режим побоювався “шкідливого впливу” на своїх громадян з боку чужоземців, котрі жили на Заході, тому контролював кожен їхній крок – від прибуття і до виїзду. Ключову роль у цій системі контролю виконувало Всесоюзне акціонерне товари-

ство (ВАТ) “Інтурист”, покликане на регулярній основі організовувати прийоми закордонних гостей в СРСР. “Інтурист” пропонував закордонним гостям туристичні маршрути, забезпечував їх транспортом, надавав послуги гідів тощо. Проте основне завдання полягало у здійсненні ідеологічної пропаганди серед закордонних туристів¹.

Прагнучи не допускати закордонних гостей на стратегічно важливі або ж просто на занедбані території, радянська влада оголошувала їх режимними. Для чужоземних туристів були закриті міста, в яких розташовувалися військові бази або ж промислові підприємства, що випускали продукцію подвійного призначення (Миколаїв, Херсон, Керч). Однак заборона на візити чужоземців пояснювався не лише розташуванням стратегічних військових об’єктів, але й політико-ідеологічними факторами. До режимних територій, зокрема, належала більша частина Західної України – частково через прикордонний характер і концентрацію там військ, а частково через політичну “неблагонадійність” її мешканців². Наприклад, 24 липня 1970 р. КДБ УРСР звернувся до ЦК КПУ з рекомендацією не відкривати з режимних міркувань трасу Шегині-Львів-Тернопіль-Чернівці-Парубне “для проїзду автотуристів з капіталістичних країн”³.

Інформацію про кількість чужоземних туристів на території УРСР дають щоденні повідомлення КДБ у ЦК КПУ із зазначенням країни походження й населених пунктів, де вони перебували. Наприклад, станом на 20 серпня 1970 р. зафіксовано перебування 3 977 туристів, зокрема із США – 628, Франції – 583, Великої Британії – 336, Канади – 193, ФРН – 83, решти країн-членів НАТО – 716, інших “капіталістичних країн” – 1 438. Найбільш відвідуваними значилися: Київ – 1 306, Крим – 663, Одеса – 592, Харків – 430, Львів – 190, Донецьк – 159, Запоріжжя – 98, Чернівці – 88, Полтава – 48, Вінниця – 27, Ужгород – 12, інші міста – 364 особи⁴. Оскільки туристичні маршрути складали в односторонньому порядку, то чинник відвідуваності не відповідає реальним запитам туристів. Серед тих, хто прагнув відвідати з туристичною метою УРСР, значну частку становили чужоземні громадяни українського походження. Традиційно, великий відсоток відвідувачів складали громадяни США, ФРН та Канади. Наприклад, кількість громадян Канади, які перебували

¹ Вардан Багдасарян, “Інтурист” как идеологический актер холодной войны, доступно 19 вересня 2018, <https://cyberleninka.ru/article/n/inturist-kak-ideologicheskii-aktor-holodnoy-voyny>

² Владимир Колосов и Павел Полян, “Ограничение территориальной мобильности и конструирование пространства от сталинской эпохи до наших дней,” *Режимные люди в СССР*, ответственные редакторы Тамара Кондратьева и Андрей Соколов. (Москва: РОССПЭН, 2009), 35.

³ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, авторів та розповсюджувачів антирадянських листів та листівок, 16 липня – 31 серпня 1970, Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 998, арк. 80.

⁴ Там само, арк. 263.

на території УРСР 18 липня 1973 р. становила 416 осіб⁵ (найбільше канадських туристів фіксуємо саме влітку).

Десятий Конгрес Комітету українців Канади (КУК) у жовтні 1971 р. рекомендував *“щоби уряд Канади забезпечив правну охорону канадських туристів, відвідуючих Україну, через відкриття консульських представництв на території України”*⁶. Відтак питання канадського консульства в Києві неодноразово порушували перед чільними урядовцями, зокрема перед прем'єр-міністром П'єром Трюдо. Після відкриття Генерального консульства СРСР у Монреалі, було обумовлено, що канадський уряд володіє правом відкрити консульство у Києві або ж Ленінграді. 28 квітня 1972 р. депутат Палати громад Стенлі Гайдаш (округ Торонто-Паркдейл), член парламентської комісії у закордонних справах, клопотав про виділення коштів для створення консульських представництв у Києві і Загребі⁷. Однак у відписі Державного секретаріату у закордонних справах Канади зволікання пояснювали таким чином: *“... ми змушені розглядати міжнародні пріоритети в рамках обмежень, створених урядовими програмами економії засобів”*⁸. Проте дещо інше, дипломатично не завуальоване пояснення причини невідкриття канадського консульства у Києві, знаходимо в інформаційному повідомленні КДБ: *“Два роки тому канадський уряд таємно порушив питання про консульство в Києві, але не зустрів підтримки з боку Радянського Союзу”*⁹. Як впливає із цього документа, радянська сторона була зацікавлена у відкритті канадського консульства у Ленінграді, але аж ніяк не в Києві. Зі свого боку, Оттава не хотіла псувати і так непрості відносини з Москвою, тому відмовилася від активних дій в напрямку створення нового консульства в УРСР.

Отримання дозволу на відвідини певного населеного пункту в УРСР фактично вирішувалося у Москві й значною мірою залежало від політичних і громадянських поглядів чужоземців. Скажімо, о. Петро Криворучка (Саскатун,

⁵ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, візиту Л. Брежнєва до США, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів, 28 червня – 31 липня 1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1073, арк. 243.

⁶ Резолюції схвалені на X Конгресі українців Канади, Десятий Конгрес українців Канади. Вінніпег, Манітоба, 8, 9, 10 і 11 жовтня 1971. Вінніпег: Накладом КУК, 1972. С. 214.

⁷ “Дальший крок на шляху відкриття канадського представництва в Києві,” *Ми і світ* 168 (травень–червень 1972): 58.

⁸ “Інформація Посольства СРСР в Канаді про ставлення уряду Канади до відкриття канадського консульства в Києві, 25 травня 1977 р.,” *На скрижaliaх історії: 3 історії взаємозв'язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940-х – 1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів*, упорядники Олег Бажан, Юрій Данилюк, Петро Тронько. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 612.

⁹ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про: результати оперативно-слідчої роботи; поточну оперативну обстановку, антирадянські прояви на місцях та надзвичайні події; розшук агентів інорозвідок, 10 жовтня – 20 листопада 1969, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 989, арк. 204.

Канада) у серпні 1971 р. був змушений п'ять днів чекати на дозвіл відвідати рідне село Кривче на Тернопільщині. Після того, як йому дозволили потрапити на малу батьківщину, священику заборонили залишитися на неділю – ймовірно, щоби не зміг бути співучасником літургії у місцевій церкві¹⁰.

Враховуючи потенційні “ворожі наміри”, КДБ міг рекомендувати не допускати в УРСР тих чи інших канадських громадян. Так, наприклад, було у випадку з Богданом Кравченком і Юрієм Божиком, котрі працювали над дисертаціями в Оксфордському університеті. Що насторожувало кадебістів? Б. Кравченку закидали те, що він націоналіст і протягом 1969–1970 рр. очолював молодіжну організацію “Союз українських студентів Канади”. Згадувалося, що в свій час, як автотурист, він відвідав СРСР і, перебуваючи у Брестській області, відхилився від маршруту та “*провадив спостереження в районі розташування військового об'єкта*”. Про Юрія Божика – сина мільйонера – йшлося, що в 1970 р. той був заступником голови “Союзу українських студентів Канади”, особисто знав прем'єр-міністра Канади П. Трюдо. У своєму висновку КДБ констатував: “*Беручи до уваги активну участь Кравченка і Божика в націоналістичній діяльності і те, що своє перебування в СРСР вони можуть використати з ворожою метою, у в'їзді в СРСР вказаним іноземцям вважаємо доцільно відмовити*”¹¹. Що показово, резолюцію “згоден” наклав тодішній секретар ЦК КПУ з ідеології Валентин Маланчук¹².

Ледь не в кожному представникові Канади радянські спецслужби вбачали потенційного шпигуна й ідеологічного диверсанта, відзначаючи, що “*закордонні українські націоналістичні організації піддають українських емігрантів (тут в розумінні “туристів” – Р. С.), котрі виїжджають у республіку, посиленій обробці в антирадянському дусі*”¹³. Варто також звернути увагу і на той факт, що 18 липня 1970 р. головою КДБ УРСР став генерал-лейтенант Віталій Федорчук – колишній очільник 3-го Головного управління КДБ СРСР (контррозвідки). З його іменем пов'язуємо розгортання з липня 1971 р. операції “Блок”, спрямованої проти українських дисидентів. Масові арешти ж припали на 1972 р., коли за ґратами опинилося близько сотні осіб, 89 з яких

¹⁰ “Відвідини України і депортація,” *Гомін України*, 11 вересня 1971.

¹¹ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, 13 травня – 3 липня 1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1106, арк. 99.

¹² Там само, арк. 98.

¹³ Документи (довідні, повідомлення) КДБ при РМ УРСР до ЦК КПУ про результати агентурно-оперативної, профілактичної та слідчої роботи у середовищі антирадянськи налаштованих осіб, релігійних конфесій та груп; мітинг в урвищі “Бабин Яр”; протидію контр-абанді та діяльності інорозвідок; розшук авторів анонімних листів антирадянського змісту; оперативне стеження за діячами мистецтва, науки та культури; діяльність закордонних націоналістичних організацій; перебування на території УРСР іноземних громадян, 16 вересня – 22 жовтня 1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1026, арк. 78.

засуджено за антирадянську діяльність¹⁴. Відтак контакти канадських громадян із дисидентами становили небезпеку, як для одних, так і для інших.

Всю небезпеку від відвідин УРСР розуміли і за океаном. Так, у червні 1971 р. Українська інформаційна служба (УІС) “Смолоскип”, яка створила власні представництва у Вашингтоні, Балтіморі, Торонто й Парижі, виготовила пам’ятку “Тим, хто їде на Україну”. У ній, зокрема, йшлося:

“... Вони [українці] повинні їхати, якщо мають таку можливість, але своєю гідною поведінкою, покликаючись на закони й конституцією УРСР і СРСР, консульські договори та міжнародні туристські домовлення, вони повинні домагатися прав не лише для себе, які їм гарантує Декларація Людських Прав ООН, але й для українців, які живуть в Україні”¹⁵.

Щосуботи, у м. Монреаль (Канада) в період між 13.00 і 14.00 за місцевим часом транслювалася передача українською мовою з рекомендаціями, порадами та застереженнями для тих, хто має намір відвідувати УРСР¹⁶. А в спеціальній пам’ятці туристам УІС “Смолоскип” давав такі рекомендації:

“1. Кожній українській газеті, яка публікує платні оголошення різних туристських агенцій про подорожі на Україну, давати поруч такого оголошення коментар приблизно такого змісту:

“Попереджаємо, що українці, які їдуть на Україну, як туристи, можуть впасти жертвою різних неприємностей: вони можуть бути сліджені агентами КГБ, допитувані органами безпеки, шантажовані, а навіть заарештовані й суджені за їхню теперішню чи навіть колишню українську національну діяльність”.

2. Всім туристам, які будуть сліджені агентами КГБ, допитувані чи шантажовані з метою заангажувати їх до співпраці з большевицькими органами безпеки, рекомендується негайно повідомляти про це міністерства зовнішніх справ країн свого замешкання...

3. Рекомендується всім туристам, яких викликають органи КГБ на “розмову” чи допити домагатися, щоби в часі такої “розмови” був присутній правний дорадник з амбасаді їхньої країни або при найменше хоч одна особа з туристської групи”¹⁷.

“Смолоскип” також виробив підготовчий курс для кур’єрів, котрі їздили в УРСР, як зв’язкові. Зокрема, кожний зв’язковий повинен був вивчити ситуацію в українській літературі, знати імена шістдесятників і їхні твори, як поводитися у випадку арешту і суду¹⁸. Така поїздка мала виглядати максимально природ-

¹⁴ Володимир В’ятрович, “Операція “Блок”. Дія перша,” *Україна. Історія з грифом “Секретно”*. (Харків: КСД, 2015), 414.

¹⁵ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про настанови інформаційної служби “Смолоскип” українським туристам, 24 вересня 1971 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, упорядник Василь Даниленко. (Київ: “Смолоскип”, 2017), 215.

¹⁶ Там само, 214.

¹⁷ Документи (довідні, повідомлення) КДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1026, арк. 80.

¹⁸ Осип Зінкевич, *Щоденник 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976*. (Київ: “Смолоскип”, 2016), 173.

ною і не викликати підозр, що вона є спеціальною місією для полагодження відповідних справ. Співробітники “Смолоскипу” також уклали “Правила доброї поведінки” – рекомендації та поради туристам в УРСР. У вступних зауваженнях видавці зазначали: “Відвідини рідних земель українськими емігрантами або їхніми нащадками відрізняються від звичайного туризму”¹⁹. Достатньо успішними зв’язковими “Смолоскипа”, які їздили з туристичними групами в УРСР, зокрема, були Антоніна Горохович (1913–1997), котра спромоглася вивести низку творів українського самвидаву; вчитель історії та англійської мови одного з коледжів Торонто Богдан Колос (1950 р. н.), котрий зумів переправити за кордон спогади дисидента Данила Шумука²⁰. Загалом, станом на 1971 р. за кордон вдалося переправити понад сотню одиниць самвидаву, які друкувалися у діаспорних видавництвах “Сучасність” та “Смолоскип”. Звідти частина антирадянських матеріалів із допомогою туристів поверталася в УРСР з відповідними коментарями. Про масштаби цієї роботи можуть свідчити звітні цифри КДБ: тільки за дев’ять місяців 1971 р. радянські спецслужби зуміли перехопити і конфіскувати в УРСР 20 357 закордонних видань²¹.

Природно, в епіцентрі уваги КДБ опинилися канадські журналісти, від котрих значною мірою залежало формування іміджу СРСР зовні. Це добре видно на прикладі збору спецслужбами оперативної інформації про враження від відвідин Києва журналістів, що супроводжували прем’єр-міністра Канади П. Трюдо у його візиті в травні 1971 р. до української столиці*. Зокрема, кореспондент газети “*Canadian Contemporary News*” Поль Акхерст у приватних розмовах відзначав “теплий прийом делегації у Києві” і наголошував, що “атмосфера в Києві цілком інша, ніж в Москві. Люди тут усміхаються... Тут не відчувається присутності міліції, як в Москві”²².

Канадські журналісти, загалом, висловлювали задоволення від того, що в Києві їх не обмежували настільки жорсткими рамками протоколу, як у Москві, й навіть дозволяли фотографувати й брати інтерв’ю у перехожих. З останніми, очевидно, не все так однозначно, оскільки органам держбезпеки довелося максимально “попрацювати”, щоби канадці не перетиналися з ким не слід. Наприклад, в інформаційному повідомленні КДБ від 22 травня 1971 р. йшлося: “Були вжиті необхідні чекістські заходи із запобігання передачі листа членам канадської урядової делегації від відомих органам КДБ жителів м. Києва Н. Б. Демі-

¹⁹ Там само, 431.

²⁰ Там само, 451.

²¹ Володимир В’ятрович, “Самвидав під прицілом КДБ,” *Україна. Історія з грифом “Секретно”*. (Харків: КСД, 2015), 412.

* Детально про цей візит див.: Руслан Сіромський, “Мій приїзд є виявом вдячності Канади”: до історії відвідин канадським прем’єр-міністром П. Трюдо Києва у травні 1971 р.,” *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць* 24. (2015): 126–140.

²² Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо точної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 11 травня – 9 червня 1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1017, арк. 174.

денко й Є. Д. Ленько, котрим відмовили в їх проханні про виїзд на постійне проживання у Канаду”²³. Цими згаданими особами виявилися працівники Українського радіо – Надія Демиденко й Євген Ленько, котрі у свій час реемігрували до СРСР, але розчарувалися у радянській дійсності. В оперативному зведенні зазначалося, що *“органам держбезпеки відомо, що вказані особи висловлюють нездорові судження про радянську дійсність, здійснюють спроби до повернення в Канаду на постійне проживання”*²⁴.

Дозовану свободу канадських журналістів в УРСР у своєму звіті відзначав й третій секретар Міністерства закордонних справ УРСР В. Сотников: *“Увечері 21 травня на прийомі в готелі “Дніпро” я мав розмову з Максом Кіннінгом (приватна мережа телебачення CTV – Р.С.). Кіннінг підкреслив, що в Києві “журналісти почували себе значно вільніше, ніж у Москві”*. На моє запитання, що він має на увазі, він відповів, що тут вони мали можливість ходити по місту без *“супроводжуючих осіб”*. Особливе враження на нього справили бесіди з радянськими людьми, з якими він зустрічався в місті, а також доброзичливість, з якою кияни ставились до канадських журналістів”²⁵.

Найдошкульніші публікації про візит до СРСР у складі канадської делегації (головно її московську частину) належать журналістці Пет Анслей. Вона, зокрема, звернула увагу на те, що *“в СРСР авта є лише у містах, власниками яких є урядові особи та водії таксі”*. Бентежила канадських туристів й *“одноманітність, починаючи від малого станційного будинку, до прем’єра Косигіна (Голови Ради Міністрів СРСР – Р. С.) в одязі фасону 1950 року”*. А, загалом, на переконання П. Анслей, в СРСР повсюди панували *“формальність”* і *“фальшивість”*, свідченням чого стали *“зоровані групи людей, [котрі] вимахували канадськими прапорами як маріонетки”*, зустрічаючи делегатів з Канади²⁶.

Всесильний КДБ не міг проконтролювати публікацій за кордоном матеріалів, які негативно зображували радянську дійсність. Тому в канадській україномовній періодиці (*“Український голос”*, *“Канадський фермер”*, *“Гомін України”*, *“Новий шлях”*, *“Ми і світ”*), постійно з’являлися дописи із враженнями від відвідин УРСР, в яких можна було знайти обурення на кшталт: *“не розуміють української мови”*, *“на обіди треба чекати”*, *“на замовлення борщу*

²³ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 26 квітня – 7 червня 1971, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1016, арк. 288.

²⁴ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 998, арк. 194.

²⁵ *“Запис розмови третього секретаря відділу преси МЗС України В. Сотникова з канадськими журналістами про перспективу українсько-канадських культурних зв’язків (Київ, 24 травня 1971 р.)”* На скрижлях історії: З історії взаємозв’язків урядових структур і громадських кіл України з українсько-канадською громадою в другій половині 1940–1980-ті роки. Збірник документів та матеріалів. Книга 1, за редакцією Петра Тронька. (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 462.

²⁶ *“Москва очима канадської репортерки”*, Гомін України, 21 серпня 1971.

дають “щі” тощо²⁷. Аби корегувати суспільну думку, радянським пропагандистам у підконтрольних виданнях (“*Canadian Tribune*”, “*Життя і слово*”, “*Вісті з України*”) доводилося постійно друкувати матеріали, які в найсвітліших фарбах змальовували життя в УРСР. Що характерно, в УРСР їх не поширювали, а коли “Вісті з України” нарешті включили до каталогів на передплату, радянському громадянину зробити це було неможливо²⁸. Матеріал вказаних газет настільки дисонував із реаліями, що показувати його місцевому населенню влада не наважувалася. Більшість канадських українців критично ставилися до подібних публікацій, на взірць сприйняття вражень від візиту до УРСР 17-річної Дейл Бабій, котра захоплювалася радянською “ідеєю і системою”²⁹. Відповідні публікації викликали здивування і глузування водночас: а що ж ця молода дівчина взагалі могла знати про радянську систему?

Природно, у поле зору КДБ потрапляли також канадські туристичні фірми, що організовували візити туристів до УРСР. Наприклад, з документів радянських спецслужб випливає зацікавлення фірмою “*Travel Unlimited*”, котра з 1972 р. почала не тільки організовувати тури в УРСР, але й в своїх рекламних матеріалах наголошувала на тому, що її співробітники можуть допомогти клієнтам оформити необхідні документи “для відвідин рідного села, отримання з УРСР свідоцтва про народження, оформлення запрошення родичів, отримання паспортів, віз і виконання інших формальностей, пов’язаних з поїздом на Україну”³⁰. Припускаємо, радянська сторона прагнула впливати на формування туристичних груп всередині Канади, щоби уникати візитів потенційно небезпечних для режиму осіб. Підтвердженням цього припущення може слугувати той факт, що фірма “*Travel Unlimited*” належала гірничодобувній компанії “*China Commercial Corporation Limited*”, генеральним менеджером якої у 1971 р. був призначений Джері Шах – колишній управлінець турфірми “*Globe Tours*” (Ванкувер), що належала прокомуністичному Товариству об’єднаних українців Канади (ТОУК). Керівником філії “*Travel Unlimited*” у Вінніпезі працював Роман Мокрий, котрий упродовж 1963–1966 рр. за рекомендацією ТОУК навчався у Вищій партійній школі при ЦК КПУ³¹. Тобто, канадські туристичні фірми також розглядалися з точки зору потенційного контролю над організацією поїздок в УРСР.

У випадку ввезення або ж вивезення “шкідливих матеріалів”, порушення правил переміщення, фотографування недозволених об’єктів тощо канадських туристів могли депортувати з країни. Наприклад, “за ввезення й поширення на-

²⁷ “Нестерпні умови в советських харчівнях,” *Гомін України*, 28 серпня 1971.

²⁸ Левко Лук’яненко, *З часів неволі. Книга п’ята: Одержимі*. (Київ: Тамподек ХХІ, 2012), 36.

²⁹ *Вісті з України*, 7 вересня 1972.

³⁰ Документи (повідомлення, доповідні) КДБ при РМ УРСР на адреси ЦК КПУ та ВР УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях, агентурно-оперативних заходів, 25 травня – 6 червня 1972, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1045, арк. 253.

³¹ Там само, арк. 252.

ціоналістичної літератури” у серпні 1971 р. за межі СРСР були депортовані канадські туристки Віра і Зоряна Грищенко. Відомо, що у дівчат, котрі прибули до Львова, з-поміж іншого виявили текст апеляції до Верховного суду УРСР засудженого історика Валентина Мороза³². Як йшлося у доповідній записці КДБ, “момент вилучення у них літератури знято на кіноплівку... ці матеріали використовуватимуться в контрпропагандистських заходах”³³.

Протягом 8–11 травня 1973 р. у Києві як турист перебував громадянин Канади, юрист Джон (Іван) Грегорович 1927 р. н. Справа Дж. Грегоровича – це яскравий приклад, як КДБ стежив за чужоземцями і підсилав до них своїх агентів. Із зібраних співробітниками КДБ матеріалів випливає, що канадець у зустрічі з агентом спецслужб “Бойком” (Грегорович не відав, що це кадебістський агент – Р. С.) намагався з’ясувати причини і обставини арештів в Україні, роль в цьому Ярослава Добоша*; цікавився, яким чином можна матеріально допомогти синові засудженої дисидентки Надії Світличної³⁴. Крім цього, 11 травня Дж. Грегорович на таксі прибув у район вул. Старонаводницької в Києві, де шукав будинок під № 82, однак, починаючи з № 57 і далі, всі будинки були знесені. Співробітники КДБ припускали, що канадець насправді мав намір відшукати будинок, де проживав Гончар (ймовірно, мова про скульптора Івана Гончара – Р. С.) – вул. Новонаводницька, 8а/2 – і зустрітися з ним³⁵.

Перебуваючи 13 травня 1973 р. у Чернівцях, Дж. Грегорович, за інформацією КДБ, “порушив режим перебування іноземців в нашій країні”. А суть цього порушення виявилася надто банальною – без попереднього дозволу турист виїхав у с. Задубрівка Заставнянського р-ну Чернівецької області для зустрічі із родичем по материнській лінії Теодором Данилюком 1909 р. н. Щобільше, в розмові з працівником “Інтуристу”, а також під час відвідин Чернівецького уні-

³² “Відвідини України і депортація,” *Голін України*, 11 вересня 1971.

³³ “Доповідна записка КДБ при РМ УРСР до Центральному комітетові Компартії України про заходи з недопущення поширення в республіці матеріалів антирадянського характеру, 10 січня 1972 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 227.

* “Справа Добоша” – справа громадянина Бельгії українського походження, студента Лювєнського католицького університету Ярослава Добоша, котрий перебув в УРСР як турист і 4 січня 1972 р. був затриманий з компрометуючими матеріалами. КДБ намагався показати через “справу Добоша” зв’язок українських дисидентів із націоналістичними організаціями за кордоном та західними спецслужбами. На інсценованій 2 червня 1972 р. у Києві прес-конференції Я. Добош “зівнався”, що виконував роль зв’язкового між антирадянськими центрами в еміграції та їхньою “агентурою” в Україні, після чого був депортований з СРСР. Ці “зінання” КДБ використав для масових арештів українських дисидентів. Уже в Бельгії Я. Добош відмовився від своїх попередніх свідчень. Попри це, радянська пропаганда отримала нагоду зображувати дисидентів “націоналістичними наймитами” і “запродавцями капіталістичного Заходу” (див. В’ятрович, “Операція “Блок”. Дія перша,” 413–417).

³⁴ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ та РМ УРСР щодо поточної оперативної обстановки, антирадянських проявів та надзвичайних подій на місцях (“Росохацька група”), активізації підривної діяльності спецслужб супротивника та закордонних ідеологічних центрів, антирадянських процесів серед радянської інтелігенції та студентства тощо (а/с “Блок”), 27 квітня – 8 червня 1973, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070, арк. 190.

³⁵ Там само.

верситету і краєзнавчого музею, “допускав антирадянські висловлювання, наговорював на національну й економічну політику КППС і Радянського уряду”³⁶.

У підсумку, зібраний на Дж. Грегоровича компромат давав підстави його “видворити з СРСР”. Зокрема, в інформаційному повідомленні КДБ йшлося:

“Грегорович... намагався з’ясувати причини та обставини арештів в Україні... Цікавився перебігом судових процесів... Мав намір зустрітися з відомими органами КДБ своїми націоналістичними поглядами скульптором Гончаром і художником Глущенком... Допускав антирадянські висловлювання, зводив наклепи на національну й економічну політику КППС і Радянського уряду”³⁷.

Однак, зважаючи на заплановані переговори Генерального секретаря ЦК КППС Леоніда Брежнєва з президентом США Річардом Ніксоном та очікування на приїзд до Києва влітку 1973 р. на зустріч з агентом “Бойком” іншого емісара з Канади, видворення Дж. Грегоровича визнали з оперативної точки зору недоцільним. Відтак, нічого не запідозрюючи, 16 травня 1973 р. Дж. Грегорович поїздом № 7 відбув до Братислави, висловивши бажання дорогою до Канади відвідати ще Відень, Рим і Лондон³⁸.

До найскладніших завдань КДБ можна віднести контроль над великими туристичними групами з-за кордону. Упродовж 21–30 березня 1975 р. в УРСР перебувала велика група канадських туристів (162 особи), сформована з учнів старших класів та їхніх учителів. Туристичну групу очолювали голова комітету українських вчителів провінції Онтаріо Джордж Джуровець 1937 р. н. і редактор журналу “*Forum*” Андрій Грегорович (брат згаданого вище Джона Грегоровича). Серед інших учасників групи увагу КДБ привернули культосвітній референт Українського національного об’єднання (УНО) Нетті Маланчук 1933 р. н., співробітниця бібліотеки УНО в Торонто Неллі Наконечна 1931 р. н., член відділу КУК в Торонто Майкл Вавришин (його підозрювали у “*причетності до спецслужб противника*”)³⁹. У складі групи, на переконання КДБ, перебували особи, котрі виконували “спеціальні завдання націоналістичних центрів”. До таких осіб спецслужби відносили Дж. Джуровця, М. Вавришина й А. Грегоровича, котрі “*спілкуючись з нашими джерелами*”, виявляли себе вороже, цікавилися долею засудженого історика Валентина

³⁶ Там само, арк. 190–191.

³⁷ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про перебування в Україні громадянина Канади І. Грегоровича, 17 травня 1973 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 285–286.

³⁸ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1070, арк. 191.

³⁹ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції тощо (а/с “Блок”), 18 березня – 12 травня 1975, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1105, арк. 236.

Мороза, “вихваляли буржуазний образ життя”, заявляли, що “в Канаді більше українських книг, ніж у Києві”⁴⁰.

На летовищі в Борисполі співробітники спецслужб провели тривалий і детальний огляд багажу канадських туристів, чим викликали в них протест. Під час огляду було вилучено дев’ять екземплярів “ідеологічно шкідливої літератури” (сюди, наприклад, потрапили Біблія та книга Вільяма Ширера “Злет і падіння Третього Райху”). Багато туристів приїхали з почепленими значками синьо-жовтого забарвлення із зображенням кленового листка й з написом “Ми любимо Україну”. У готелі співробітники КДБ фіксували прагнення іноземних туристів виявити технічні засоби для підслуховування⁴¹, що засвідчувало розуміння канадцами того, куди вони приїхали і чого потрібно чекати.

Згідно з програмою ВАТ “Інтурист” група канадських туристів повинна була відвідати, крім Києва, міста Львів, Чернівці, Харків, Запоріжжя і Донецьк. Однак керівники групи звернулися у радянське консульство в Канаді й товариство “Україна” з проханням виключити з маршруту Донецьк, Харків і Запоріжжя, оскільки абсолютна більшість туристів мали родичів в західноукраїнських областях. Це прохання в підсумку задовольнили⁴² (насправді, “Інтурист” рідко робив зміни в туристичних маршрутах).

Фактор великої групи давав можливість канадцам себе достатньо вільно почувати. Наприклад, 26 березня 1975 р. під час екскурсії Львовом у момент перебування біля пам’ятника Ярославу Галану, після слів гіда-перекладача про “звіряче вбивство письменника українськими буржуазними націоналістами”, туристи Стефан Волошанський 1953 р. н. і Орест Гнатків 1958 р. н. заплодували. Щобільше, під час поїздки в Карпати українські канадці виконали пісню “Зачекайте москалі, Україна буде наша”, а турист Юрій Лисяк 1942 р. н. фотографував “неприглядні місця і побудови”, через що був офіційно попереджений⁴³.

Під час перебування канадських туристів у Львові КДБ включився в оперативну гру, створивши легендовану націоналістичну групу (в рамках справи “Бумеранг”). Подібну практику радянський режим використовував у боротьбі з УПА та українським націоналістичним підпіллям у 1940–1950-х роках. 29 березня 1975 р. емісар Закордонних Частин (ЗЧ) ОУН, одинадятикласник Лев Фіголь 1958 р. н., ймовірно нічого не запідозривши, на квартирі агента “Оксани” зустрівся з іншим агентом – “Крилатим”, котрий видавав себе за інакодумця й борця з комуністичною системою. Після розмови з цим псевдодисидентом Л. Фіголь передав тому, як подарунок, пару мештів, у яких були заховані десять мікроплівок з матеріалами IV з’їзду, звернення V з’їзду ЗЧ ОУН до українського

⁴⁰ Там само, арк. 238.

⁴¹ Там само, арк. 237.

⁴² Там само.

⁴³ Там само, арк. 238.

народу та інші матеріали опубліковані на Заході, 1 500 радянських рублів, документи з викладом нових способів зв'язку групи “Крилатого” із ЗЧ ОУН⁴⁴. У розмові з “Крилатим” канадський турист повідомив, що ЗЧ ОУН у майбутньому планує передати “його групі” фотоапарат “Мінокс” і шрифт для друкарської машинки⁴⁵. Водночас у Києві туристи з цієї ж групи Людмила Пукса 1922 р. н. і Анна Джуровець 1916 р. н. (мати Дж. Джуровця) зустрілися з Михайлиною Коцюбинською, котра проінформувала канадійок про становище деяких “об’єктів справи “Блок” Панаса Заливахи і Раїси Мороз⁴⁶”. На цих прикладах бачимо як виглядав контроль КДБ за чужоземними туристами.

У рамках агентурних справ “Бумеранг”, “Каскад”, “Перевал” і “Центр” КДБ вживав заходів для нейтралізації “шкідливої діяльності” канадських туристів. У зв’язку з початком туристичного сезону у 1976 р. радянські спецслужби відзначали зростання активності виходу іноземців на контакти з об’єктами справи “Блок”. Так, у поле зору КДБ потрапили дії аспірантки Оттавського університету Казимири (ім’я не вказано – Р. С.). Вона у травні-червні 1976 р. перебувала в УРСР і, як йдеться в документі: “зустрічалася з Пашко** і низкою інших націоналістично налаштованих осіб, бесіди з якими вела переважно поза приміщеннями, тому проконтролювати їхній зміст не вдалося... Організовано оперативне вивчення радянських громадян, з якими вона мала контакти у м. Києві та Львові”. Через агентів “Урана” і “Дніпрову” КДБ вдалося встановити, що Казимира намагалася налагоджувати окремі зв’язки, цікавилася питаннями російщення навчального процесу у вищих навчальних закладах. Зважаючи на те, що молода дослідниця планувала вдруге приїхати в УРСР КДБ рапортував про вжиття “заходів щодо створення необхідних умов для активної розробки Казимири як емісара ЗЧ ОУН⁴⁷”.

В іншому випадку, канадська туристка, викладачка Торонтського університету Скрипник (Ярмолюк) теж зустрічалася з фігурантами справи “Блок” (з Михайлом Косівим і Михайлом Горинем – у Львові, з Михайлиною Коцюбинською – у Києві). За даними оперативно-технічного контролю (“прослушки”) М. Горинь проінформував канадійку про обставини арешту Ігоря та Ірину Калининців, Василя Стуса, а також повідомив місця їх ув’язнення. Припускаємо,

⁴⁴ Там само, арк. 192–193.

⁴⁵ Там само, арк. 194.

⁴⁶ Там само, арк. 239.

* Коцюбинська Михайлина (1931–2011) – філологиня, літературознавця, шістдесятниця, племінниця Михайла Коцюбинського; Заливаха Панас (1925–2007) – живописець, шістдесятник; Раїса Мороз (1937 р. н.) – перекладачка, правозахисниця, дисидентка, дружина політв’язня Валентина Мороза.

** Пашко Атена (1931–2012) – поетеса, громадська діячка, дружина дисидента В’ячеслава Чорновола.

⁴⁷ “Із доповідної записки КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про протидію співпраці закордонних центрів ОУН з одностумцями в Україні, 14 серпня 1976 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 338–339.

що вказані особи були свідомі того, що їх “слухають” і намагалися не озвучувати компрометуючих речей. Про це свідчить і висновок КДБ: “*матеріалів, які б заслуговували на увагу, під час контролю бесіди не отримано*”⁴⁸.

З 15 по 20 липня 1976 р. у Ялті і Вінниці перебували туристи з Канади і США (всього 32 особи). У результаті проведених Управліннями КДБ у Кримській і Вінницькій областях, були отримані дані, що канадець Нік Спермачеські 1916 р. н., американці Томас Келві 1922 р. н. і Кетлін Келві 1955 р. н. “*намагалися обробляти в антирадянському, націоналістичному дусі радянських громадян, чинили наклеп на внутрішню і зовнішню політику*”⁴⁹. Такі звинувачення були типовими для органів держбезпеки у бік тих, хто намагався критикувати радянський режим.

З 18 по 27 березня 1977 р. в Києві, Львові, Тернополі перебувала група канадських туристів українського походження (129 осіб), що переважно складалася зі школярів 15–17 років – членів “Спілки української молоді” і “Пласту”. З боку керівників й окремих представників групи КДБ зафіксував “*дії зі зриву програми “Інтуристу”, націоналістичні висловлювання, спроби поширення матеріалів “релігійно-націоналістичного характеру”*. Керівниці групи Любі Федорків, котра самовільної виїжджала у Львів і намагалася нав’язати дискусії з питань українського націоналізму, а також туристкам Тетяні Мартинович і Марії Рогнатинській, було оголошено, що за допущені ними порушення, буде розглянуто питання про закриття їм в майбутньому в’їзду до СРСР⁵⁰. За повідомленням КДБ, у групі була виявлена й емісар ОУН Олесь Лопачько (дівооче прізвище Петришин) 1947 р. н. – викладачка коледжу в Торонто, котра ставила за мету відвідати “*деяких об’єктів справи “Блок”, зокрема, М. Коцюбинську і Р. Наконечно. Через оперативні можливості на членів групи здійснювався ідеологічний вплив, а в деяких навіть вдалося взяти інтерв’ю, в яких вони “позитивно відзивалися про радянську дійсність*”⁵¹.

Зважаючи на жорсткі дії КДБ проти інакодумців у рамках справи “Блок”, наприкінці 1970-х років канадські туристи були змушені змінити тактику роз-

⁴⁸ “Інформаційне повідомлення КДБ при РМ УРСР до ЦК КП України про настанови інформаційної служби “Смолоскип” українським туристам, 24 вересня 1971 р.,” *Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.)*, 214.

⁴⁹ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, 21 червня – 29 липня 1976? ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1119, арк. 300.

⁵⁰ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР на адресу ЦК КПУ щодо поточної оперативної обстановки, терористичних проявів стосовно представників радянської влади, діяльності закордонних українських націоналістичних організацій, сект, сіоністів, розшуку авторів антирадянських листівок, оперативної роботи серед студентства, представників наукової та творчої інтелігенції, реагування населення на резонансні події суспільно-політичного життя в СРСР та за кордоном тощо (а/с “Блок”), 1 березня – 19 квітня 1977, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130, арк. 300–301.

⁵¹ Документи (повідомлення, доповідні записки) КДБ при РМ УРСР, ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 1130, арк. 301.

повсюдження антирадянських матеріалів. Це зумовлювалося бажанням не наражати дисидентів в УРСР на ще більшу небезпеку. З цією метою листівки було вирішено поширювати в поїздах та в населених пунктах сільської місцевості. Зі свого боку, КДБ переключився на виявлення каналів нелегальної доставки антирадянських матеріалів з-за кордону. Напередодні проведення XXII літніх Олімпійських Ігор у Москві 1980 р. і внаслідок погіршення двосторонніх відносин між СРСР і Канадою після радянської інтервенції до Афганістану, увага КДБ до заокеанських туристів стала прискіпливішою.

Отже, канадські туристи в Українській РСР перебували під пильним наглядом КДБ, співробітники якого переймалися недопущенням можливих антирадянських акцій з боку чужоземців. Ледь не в кожному громадянині Канади радянські спецслужби вбачали потенційного шпигуна й ідеологічного диверсанта. А все тому, що багато канадців українського походження здійснювали спроби ввезення друкованих антирадянських матеріалів (тамвидав) та вивезення на Захід самвидавної літератури для її подальшого оприлюднення. Для запобігання таких “ворожих дій” КДБ вдавався до обмеження на відвідування туристами тих чи інших територій, прослуховування розмов із допомогою технічних засобів, стеження за переміщеннями чужоземців, розробок агентурного характеру. Безпосередньо в УРСР закордонним туристам намагалися доносити “потрібну” інформацію, покликану формувати позитивний образ радянського режиму на міжнародній арені. Аби запобігти впливові радянської пропаганди, для бажаючих відвідати УРСР з туристичною метою громадські організації української діаспори проводили роз’яснювальну роботу і готували спеціальні пам’ятки.

**“THE NECESSARY MEASURES ARE TAKEN TO DETECT
AND PREVENT POSSIBLE HOSTILE ACTIONS”:
CANADIAN TOURISTS UNDER THE SUPERVISION OF THE KGB
(1970S)**

Ruslan SIROMSKYI

Ivan Franko National University of Lviv,
Chair of Modern and Contemporary History of Foreign Countries,
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

On the basis of declassified materials from the Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, the activities of the KGB were traced, which, among other things, provided for control over the stay of foreign tourists in the Ukrainian SSR. Special services all the time “have improved” the methodology of work aimed at preventing anti-Soviet manifestations and preventing contacts of tourists with Ukrainian dissidents. The Soviet authorities tried to make extensive use of the visits of foreigners, trying to communicate

through them the “necessary” propaganda information, designed to form a positive image of the republic and the USSR in general on the international scene.

A significant percentage of tourists from the West in the 1970s were Canadian citizens of Ukrainian descent. An increase in the number of overseas visitors was the result of improved Canadian-Soviet inter-state relations. In the Ukrainian SSR, the movement of Canadian tourists was strictly regulated by the regulations on the ban on visiting and even approaching “regime territories”. The control over foreigners was facilitated by the activity of the All-Union Joint-Stock Company Intourist, whose employees fully ensured the programs of stay of citizens of other countries on the territory of the republic. As for tourists, the Soviet state security agencies used surveillance, listening to hotel rooms, sending their agents, etc. Those Canadian citizens who violated the rules of stay in the Soviet Union were first warned, and subsequently could be deported. In some cases, the KGB created legendary groups of dissenters who were called to “hostile elements” and foreign channels of delivery of samizdat and technical means.

Key words: Ukrainian SSR, KGB, Canada, tourists, Intourist, deportation.

Стаття надійшла до редколегії 1.11.2018

Прийнята до друку 19.11.2018